

Paulina Witkowska
Uniwersytet Wrocławski, Wrocław
paulina.witkowska@uwr.edu.pl

CECHY SŁOWOTWÓRCZE CZASOWNIKÓW OZNACZAJĄCYCH ZMIANĘ POZYCJI CIAŁA WZGLĘDEM OSI CIAŁA

Słowa kluczowe: czasowniki ruchu, szereg słowotwórczy, semantyka prefiksów
Keywords: motion verbs, word derivational series, prefix semantics

Artykuł omawia cechy słowotwórcze nieopisanej dotąd grupy czasowników z częścią się oznaczających zmianę pozycji ludzkiego ciała względem osi ciała, czyli osi głównej, biegnącej od szczytu głowy do podstawy ciała. Kluczowe jest to, jak zmienia się położenie tułowia, kiedy stojący człowiek schyla się, prostuje czy odwraca w miejscu, bez przemieszczania się. Do badanego pola leksykalno-semantycznego włączono czasowniki oparte na temacie prefiksальnym oraz bezprefiksальnym. Uwzględniono formacje o dokonanej i niedokonanej wartości kategorii aspektu. Zamieszczone na kolejnych stronach tabele prezentują podział czasowników ze względu na obecność wspólnego rdzenia (Tab. 1) oraz łączliwość prefiksów z różnymi rdzeniami (Tab. 2).

Celem artykułu jest opisanie, w jaki sposób różnice w budowie morfologicznej rozpatrywanych czasowników wpływają na przebieg oznaczanej przez nie zmiany pozycji ciała, tj. ustalenie typów szeregów słowotwórczych prezentujących relacje derywacyjne zachodzące między czasownikami oraz wyjaśnienie, jakie znaczenia do tematów bezprefiksальных wnoszą poszczególne prefiksy. W opisie wykorzystano metodologię słowotwórstwa synchronicznego, badającego formalną i semantyczną pochodność wyrazów. Analizowano znaczenia nieprzenośne¹.

¹ Przykłady użycia rozpatrywanych czasowników pochodzą ze zbioru zdań pozyskanych za pomocą narzędzi informatycznych (w ramach grantu wewnętrznego 1437/M/IFP/11) z elektronicznych korpusów tekstów: milionowego podkorpusu Narodowego Korpusu Języka Polskiego, Korpusu

Tab. 1. Podział czasowników ze względu na obecność wspólnego rdzenia.

Rdzeń	Czasowniki o aspekcie dokonanym	Czasowniki o aspekcie niedokonanym
-buj-	bujnąć się, rozbujać się	bujać się
-chw'-	zachwiać się	chwiać się
-chyb-	chybnąć się, zachybotać się	chybotać się
-chył'-/- -chyl-	nachylić się, naschyłać się, odchylić się, pochylić się, przechylić się, przychylić się, schylić się, uchylić się, wychylić się	chylić się, nachylać się, odchyłać się, pochylać się, przechylać się, przychyłać się, schylać się, uchylać się, wychylać się,
-dryg-	wzdrygnąć się	wzdrygać się
-g'-	nagiąć się, odgiąć się, przegiąć się, przygiąć się, ugiąć się, wygiąć się, zgąć się	giąć się, naginać się, odginać się, powy- ginać się, przeginać się, przyginać się, uginąć się, wyginać się, zginać się
-garb'-	pogarbić się, przygarbić się, zgarbić się	garbić się
-gib-	gibnąć się	gibać się
-kiw-	kiwnąć się, pokiwać się	kiwać się
-kłań'-/ -kłoń-	odkłonić się, pokłonić się, skłonić się	kłaniać się, odkłaniać się, skłaniać się
-kołys-	pokołysać się, rozkołysać się, zakołysać się	kołysać się
-kręć'-/ -kręc-	nakręcić się, odkręcić się, okręcić się, pokrę- cić się, poodkręcać się, wykręcić się, zakręcić się	kręcić się, odkręcać się, okręcać się, wykręcać się
-kul'-/ -kul-	przykulić się, skulić się	kulić się, przykulać się, skulać się
-p'-	wypiąć się	wypinać się
-pręż-	wyprężyć się	prężyć się, wyprężać się
-prost-	rozprostować się, wyprostować się	prostować się, rozprostowywać się, wyprostowywać się
-telep-	zatelepać się	telepać się
-trząś'-/ -trząs-	natrząść się, zatrząść się, wstrząsnąć się	trząść się, wstrząsać się
-wah-	wahnąć się	wahać się
-(w)róć'-/ -(w)rac-²	obrócić się, odwrócić się	obrać się, odwracać się, poobrać się

Języka Polskiego IPI PAN, Korpusu Słownika Frekwencyjnego, Korpusu „Rzeczpospolitej” oraz korpusu internetowego (danych językowych pochodzących z Internetu, zebranych na Politechnice Wrocławskiej).

- 2 W wypadku formacji *odwrócić/odwracać, obrócić/obrać*, a także *poobrać*, przyjęto etymologiczny punkt widzenia. Są one oparte na wspólnym rdzeniu *-(w)róć/- (w)rac-*. Jak podaje A. Brückner (SEBr: 372, 632–633), u ich źródła leży słowo *wrot*, będące podstawą słowotwórczą *wrócić/wracać*, które występują w połączeniu z różnymi prefiksami. W formach z prefiksem

Tab. 2. Łączliwość prefiksów z różnymi rdzeniami³.

Prefiks																		
Rdzeń	na-	o-/ob(e)-		od(e)-		po-	prze-	przy-	roz(e)-	u-	w(e)z-/w(e)s-	wy-	z(e)-/s-/ś-	za-	na- + z(e)-/s-/ś-	po- + o-/ob(e)-	po- + od(e)-	po- + wy-
-buj-						+			+									
-chw'-														+				
-chyb-														+				
-chyl'-/- -chyl-	+			+	+	+	+	+		+		+	+		+			
-dryg-											+							
-g'-	+			+			+	+		+		+	+					+
-garb'-						+		+					+					
-gib-																		
-kiw-						+												
-kłań'-/ -kłoń-				+	+			+					+					
-kołys-						+			+					+				
-kręć'-/ -kręc-	+	+	+	+	+							+		+			+	
-kul'-/ -kul-													+					
-p'-												+						
-pręż-												+						
-prost-									+			+						
-telep-														+				
-trząś'-/ -trząs-	+										+			+				
-wah-																		
-(w)róć'-/ -(w)rac-		+	+													+		

o-/ob(e)- fonem /v/ z nagłosu rdzenia uległ po fonemie /b/ zanikowi z przyczyn fonotaktycznych (*obwrócić, *obwracać, *obwrot).

- 3 Czasowniki ruchu we współczesnej polszczyźnie występują z 16 prefiksami rodzimymi: *do-*, *na-*, *nad(e)-*, *o-/ob(e)-*, *od(e)-*, *po-*, *pod(e)-*, *prze-*, *przy-*, *roz(e)-*, *u-*, *w(e)-*, *w(e)z-/w(e)s-*, *wy-*, *z(e)-/s-/ś-*, *za-* (por. Striekałowa 1962; Śmiech 1986; Wróbel 1999: 539). Wśród włączonych do badanego pola znaczeniowego czasowników prefiksalnych można wyróżnić formacje z prefiksami złożonymi.

1. Szeregi słowotwórcze

Z punktu widzenia słowotwórstwa synchronicznego rozpatrywane czasowniki z częstką *się* należy uznać za derywaty pseudozwrotne (Wróbel 1999: 554–555), powstałe w wyniku derywacji postfiksальной: postfiks *się* podkreśla odniesienie rezultatu zmiany pozycji ciała (zamierzonej lub niezamierzonej) do subiekta⁴. Poniżej przedstawiono różne typy łańcuchów derywacyjnych tworzące odpowiadające badanym czasownikom formy bez *się*. Formacje oparte na temacie prefiksalnym i bezprefiksalnym ułożono w kolejności ich utworzenia, biorąc za podstawę zachodzące między nimi związki formalne i semantyczne. Przy każdej formie (w nawiasach okrągłych) umieszczono częstkę *się* jako wykładnik derywacji postfiksальной. Struktura danego łańcucha zależy od liczby i rodzaju derywatów.

Typ pierwszy to szereg o strukturze: bezprefiksalny czasownik niedokonany (+ *się*) → prefiksalny czasownik dokonany (+ *się*) → wtórny czasownik niedokonany (+ *się*). To typ szeregu, który obejmuje zdecydowaną większość badanych czasowników, np.

	nachylić (się) → nachylać (się)
	odchylić (się) → odchylać (się)
	pochylić (się) → pochylać (się)
chylić (się) →	przechylić (się) → przechylać (się)
	przychylić (się) → przychylać (się)
	schylić (się) → schylać (się)
	uchylić (się) → uchylać (się)
	wychylić (się) → wychylać (się)
prostować (się) →	rozprostować (się) → rozprostowywać (się)
	wyprostować (się) → wyprostowywać (się)

Bezprefiksalny czasownik niedokonany oraz powstały w wyniku derywacji prefiksальной czasownik dokonany tworzą wtórną parę aspektową, z kolei prefiksalny czasownik dokonany oraz powstały w wyniku derywacji paradygmatycznej wtórny czasownik niedokonany tworzą czystą parę aspektową⁵. Czasowniki z postfiksem *się*

- 4 Z punktu widzenia semantyki funkcja częściki *się* nie jest tak jednoznaczna. W wystąpieniach niektórych czasowników można dopatrywać się jej użycia w funkcji leksykalnej. Chodzi o wypadki, kiedy zmiana pozycji ciała zachodzi z woli subiekta i pod jego kontrolą. Subiekt, wykonując ruch siłą własnych mięśni, działa w istocie sam na siebie. Wykonawca czynności jest więc tożsamy z jej przedmiotem (swoim ciałem). Za dopuszczalną można też uznać wymianę *się* na *siebie*, np. *Wyprostował się dumnie* → *Wyprostował siebie (swoje ciało) dumnie*.
- 5 W synchronicznym opisie słowotwórstwa czasowników wyróżnia się pary aspektowe czyste oraz wtórne (Laskowski 1999: 157–171). W wypadku czystej pary aspektowej różnica między leksemami sprowadza się tylko do odmiennej wartości kategorii aspektu. Między leksemami tworzącymi wtórną parę aspektową oprócz różnicy aspektu zachodzi różnica w znaczeniu. Przy ustalaniu, jaki typ pary aspektowej reprezentują dwa czasowniki, istotną rolę odgrywa test wtórnej imperfekttywizacji. Czasowniki V1 i V2 (np. *chylić* i *nachylić*) nie stanowią czystej pary aspektowej, jeżeli

tworzą pary aspektowe analogiczne do par aspektowych tworzonych przez równo-brzmiające czasowniki bez *się* (np. *chylić się* i *nachylić się* to wtórna para aspektowa, podobnie jak *chylić* i *nachylić*; *nachylić się* i *nachylać się* to czysta para aspektowa, podobnie jak *nachylić* i *nachylać*).

Typ drugi to szereg o strukturze: bezprefiksalny czasownik niedokonany (+ *się*) → prefiksalny czasownik dokonany (+ *się*) → wtórny czasownik niedokonany (+ *się*) → dystrybutywny czasownik dokonany (+ *się*), np.

giąć (się) →	wygiąć (się) →	wyginać (się) →	powyginać (się)
kręcić (się) →	odkręcić (się) →	odkręcać (się) →	poodkręcać (się)

Wtórny prefiksalny czasownik niedokonany oraz będący jego derywatem prefiksalny czasownik dokonany stanowią wtórną parę aspektową, ponieważ oprócz różnicy aspektu zachodzi między nimi różnica w znaczeniu: utworzony za pomocą prefiksu *po-* czasownik dokonany ma znaczenie dystrybutywne⁶. Parę taką tworzą również czasowniki z *się*, analogicznie do odpowiadających im czasowników bez *się* (np. *wyginać się* i *powyginać się* to wtórna para aspektowa, podobnie jak *wyginać* i *powyginać*).

Typ trzeci to szereg o strukturze: bezprefiksalny czasownik niedokonany (+ *się*) → prefiksalny czasownik dokonany (+ *się*), np.

kołysać (się) →	pokołysać (się)
	rozkołysać (się)
	zakołysać (się)
kręcić (się) →	nakręcić (się)
	pokręcić (się)
	zakręcić (się)
garbić (się) →	pogarbić (się)
	zgarbić (się)

Mimo że od członów dokonanych powyższych par nie można utworzyć czasowników niedokonanych, to czasowniki bezprefiksalne oraz będące ich derywatami czasowniki prefiksalne nie stanowią w większości wypadków czystych par aspektowych. Oprócz różnicy aspektu zachodzi między nimi różnica znaczenia. Czystych par aspektowych nie tworzą także czasowniki z *się*, analogicznie do odpowiadających im czasowników bez *się* (np. *kołysać się* i *zakołysać się* to wtórna para aspektowa,

od członu dokonanego V2 można utworzyć czasownik niedokonany V3 (*nachylać*). Wówczas para czasowników V1 i V2 stanowi wtórną parę aspektową, natomiast para czasowników V2 i V3 – czystą parę aspektową. Pozytywny wynik testu nie jest jednak wystarczający; między członami czystej pary aspektowej nie mogą wystąpić różnice inne niż aspekt.

6 Formacje dystrybutywne oznaczają akcje dynamiczne, ukierunkowane na wiele obiektów lub mające wiele subiektów (Grzegorzczakowa 1984: 82–83; Wróbel 1999: 549).

podobnie jak *kołysać* i *zakłysać*). Wydaje się, że o różnicy tylko aspektowej można mówić w wypadku par czasowników: *garbić się* i *zgarbić się*, *garbić się* i *pogarbić się*.

Typ czwarty to szereg o strukturze: bezprefiksalny czasownik niedokonany (+ *się*) → bezprefiksalny czasownik dokonany (+ *się*), np.

bujać (<i>się</i>) →	bujnąć (<i>się</i>)
chybotać (<i>się</i>) →	chybnąć (<i>się</i>)
gibać (<i>się</i>) →	gibnąć (<i>się</i>)
kiwać (<i>się</i>) →	kiwnąć (<i>się</i>)

Formant paradygmatyczny wnosi do derywatów znaczenie krótkotrwałości i jednokrotności względem podstaw neutralnych co do czasu trwania⁷. Różnica pomiędzy podstawowymi czasownikami niedokonanymi a utworzonymi od nich czasownikami dokonanymi nie sprowadza się tylko do odmiennej wartości kategorii aspektu. Czystych par aspektowych nie tworzą zarówno pary czasowników bez *się* (np. *bujać* i *bujnąć*), jak i pary czasowników z *się* (np. *bujać się* i *bujnąć się*).

Typ piąty to szereg obejmujący niektóre z czasowników nieposiadających odpowiedników bez *się* o strukturze: bezprefiksalny czasownik niedokonany z *się* → prefiksalny czasownik niedokonany z *się* → prefiksalny czasownik dokonany z *się*, np.

kłaniać się → odkłaniać się → odkłonić się

Powstały w wyniku derywacji prefiksalnej czasownik niedokonany z *się* oraz powstały w wyniku derywacji paradygmatycznej czasownik dokonany z *się* tworzą czystą parę aspektową.

2. Semantyka prefiksów⁸

Ustalenie kolejności członów szeregów słowotwórczych oraz wyjaśnienie zachodzących między nimi relacji derywacyjnych umożliwiło analizę wpływu prefiksów na znaczenia rozpatrywanych czasowników ruchu.

⁷ Za derywaty uznano czasowniki z sufiksem tematycznym *-ną-* (*-n-*), ponieważ są one bardziej złożone pod względem semantycznym. O ile czasowniki *bujać (się)*, *chybotać (się)*, *gibać (się)*, *kiwać (się)* nazywają miarowy ruch wahadłowy, który składa się z powtarzalnych ruchów jednokrotnych, przebiegających kilkakrotnie w przeciwnych kierunkach, o tyle czasowniki *bujnąć (się)*, *chybnąć (się)*, *gibnąć (się)*, *kiwnąć (się)* nazywają ruch jednokrotny lub krótkotrwały. Formacje oznaczające krótkotrwałość i jednokrotność akcji określane są jako semelfaktywne (Wróbel 1999: 548–549).

⁸ Opracowano na podstawie: Striekałowa 1962; Bojar 1979; Grzegorzczkova 1984; Śmiech 1986; Janowska 1999; Laskowski 1999; Wróbel 1999; USJP; Wiland 2012.

2.1. Prefiks **na-** w *nachylić się*, *nagiąć się* wyraża zbliżenie się do jakiegoś punktu w przestrzeni na niewielki dystans poprzez zmianę pozycji ciała na niższą. Użyciom tych czasowników towarzyszy często kontekst *do* + D., *ku* + C., *nad* + N., który wskazuje konkretny cel ruchu, np. – *Nachyl się do mnie i uściśnij mnie na dobranoc! Wsparty prawą ręką o stół, nachylił się ku rozmówcy. Nagiął się nad wodą i wydobył dryfujące pióro.* Wydaje się, że prefiks **na-** oprócz znaczenia kierunkowego wprowadza też znaczenie saturatywne⁹: sygnalizuje zmianę pozycji w stopniu wystarczającym, aby osiągnąć bliskość. W wypadku *nakręcić się*, *naschyłać się* i *natrząść się* można mówić o znaczeniu saturatywnym i akumulatywnym¹⁰: prefiks **na-** sygnalizuje wysoką intensywność, wraz z towarzyszącym odczuciem przesytu lub zmęczenia (por. Śmiech 1986: 23, 47–48), oraz wielokrotność akcji wskazywanej przez czasownik bezprefiksalny *kręcić się*, *schylać się*, *trząść się*, np. *Zawodnicy nakręcili się w tańcu, że aż nogi bolały, a pot zalewał oczy. Trzy dni potrzeba było pracować na dwa złote, i to pracować naprawdę, nażąć kopę rzadkiego żyta, naschyłać się, napocić, i snopów nadźwigać. Ile czasu trzeba było się natrząść na wozie, żeby dotrzeć z Culloden do Broch Tuarach?* Użycie czasownika *natrząść się* wskazuje na intensywność i wielokrotność niezależnych od woli subiekta drgań, którym uległ on podczas długotrwałej jazdy niewygodnym środkiem lokomocji.

2.2. Prefiks **o-/ob(e)-** w *okręcić się*, *obrócić się* sygnalizuje ruch wokół własnej osi, np. *Bramkarz okręcił się kilka razy wkoło, jakby mu się do pleców przyczepił kleszcz. Zanim dwukrotnie obrócił się wokół swojej osi, będziemy gotowi, lub wokół jakiegoś przedmiotu, np. Minęła widocznie dwudziesta trzecia, bo ekran przecięła nagle stalowa rura, wokół której okręciła się naga kobieta.* W *obrócić się* prefiks **o-/ob(e)-** może też wyrażać zwrócenie się w stronę jakiegoś punktu w przestrzeni poprzez ruch wokół własnej osi, na co wskazuje kontekst *do* + D., *ku* + C., np. *Instynktownie obrócił się plecami do rywala. Schował miecz chwilę wcześniej, zanim oficer obrócił się ku niemu.* O ile użycia czasownika *okręcić się* wskazują, że subiekt wykonał pełny obrót dookoła własnej osi lub jakiegoś obiektu, o tyle z użycia czasownika *obrócić się* wynika, że tor ruchu subiekta mógł mieć kształt okręgu (pełny obrót) lub łuku (niepełny obrót), por. *Dziewczynka popatrzyła w lustro i obróciła się kilkakrotnie.*

2.3. Prefiks **od(e)-** w *odchylić się*, *odgiąć się* wnosi znaczenie kierunkowe: wyraża oddalenie się od jakiegoś punktu w przestrzeni na niewielki dystans poprzez zmianę pozycji ciała na ukośną w stosunku do pionu, np. *Odchylił się i zamiast w szyć został ugodzony niegroźnie w klatkę piersiową. Odgiął się w pasie i spojrzał na wznoszące się nad nim urwisko.* Połączeniom prefiksu **od(e)-** z rdzeniem *-chyl'-/chyl-* towarzyszy często określony typ kontekstu, który wskazuje konkretny kierunek ruchu, a także przyczynę oddalenia się, np. *Schylił się i odskoczył w tył, szarpnięciem uwalniając*

9 Formacje saturatywne wskazują na wysoki stopień intensywności i efektywności akcji, innymi słowy, wysoki stopień nasycenia subiekta akcją (Wróbel 1999: 550).

10 Formacje akumulatywne wskazują na sumowanie porcji akcji (ibid.: 549).

zakleszczony miecz, a potem **odchylił się** w bok przed ponownym cięciem topora. Chcąc zwiększyć odległość między sobą i rozmówcą, nieznacznie **odchylił się** do tyłu.

W **odkręcić się**, **odwrócić się** prefiks **od(e)**- wyraża zwrócenie się, poprzez ruch obrotowy, w stronę inną od przyjmowanej w celu albo oddalenia się (zwrot tyłem ciała; *od* + *D.*), albo zbliżenia się do jakiegoś punktu w przestrzeni (zwrot przodem ciała; *do* + *D.*), np. Wyniosłe **odkręciła się** do niego plecami. **Odwrócił się** do niej, wtedy spostrzegła na twarzy jego wyraz smutku i przygnębienia. **Odwrócił się** od nich, nie chcąc być świadkiem czulej sceny.

Z kolei w **odklaniać się** prefiks **od(e)**- nie wnosi znaczenia kierunkowego; wyraża powtarzanie czynności oznaczanej przez czasownik bezprefiksalny **kłaniać się** w odpowiedzi, np. A ja im **się odkłaniałem** albo, zdejmując z rozmachem kapelusz, przesadnie składałem swoje uszanowanie. Znaczenie tego czasownika można sparafrazować jako 'odpowiadać, kłaniając się'.

2.4. W **pochylić się** oraz **pokłonić się** prefiks **po-**, który można zastąpić prefiksem **z(e)**-/**s-**/**ś-**, wyraża ruch z góry ku dołowi i w przód, np. **Pochylili się**, aby nazbierać smakowitych podgrzybków. Kanclerz **pokłonił się** nisko, **pochylając** wdzięcznie plecy. Czasownik **pokłonić się** jest względem **pochylić się** bogatszy pod względem semantycznym: zmiana pozycji ciała na niższą służy powitaniu lub pożegnaniu kogoś, okazaniu szacunku. W wypadku **pogarbić się**, np. **Pogarbił się**, a jego ciało zaczęło przypominać wilka stojącego na tylnych łapach, zmianie pozycji ciała na niższą towarzyszy ściągnięcie ramion i zaokrąglenie pleców; można tu zatem mówić także o ruchu w kierunku od zewnątrz do wewnątrz (wnętrza ciała). Zakres ruchu w **pogarbić się** jest mniejszy niż w **pochylić się** czy **pokłonić się**; w tym sensie prefiks **po-** wnosi też znaczenie deminutywne¹¹.

Prefiks **po-** w **pokiwać się**, **pokołytać się**, **pokręcić się** nadaje czynności nazywanej przez czasownik bezprefiksalny **kiwać się**, **kołytać się**, **kręcić się** znaczenie determinatywne¹²: sygnalizuje, że czynność trwała przez pewien czas. Czasownik **pokręcić się** oznacza, że przez pewien czas obracano się wokół własnej osi, w jedną lub w drugą stronę, np. **Pokręcił się** w kółko przez całe dziesięć sekund, zanim odwrócił się z powrotem twarzą do mnie. Z kolei czasowniki **pokołytać się**, **pokiwać się** oznaczają, że przez pewien czas przechylano się w przeciwne strony, raz w jedną, raz w drugą, np. Mężczyzna **pokiwał się** z obcasów na palce przed przylepionymi na ścianie plakatami filmowymi. Teraz możemy **pokołytać się** w przód i w tył, w rytm wdechów i wydechów. Ponieważ kilkakrotne, powtarzające się ruchy są ujmowane jako pewna całość, można stwierdzić, że prefiks **po-** w omawianych formacjach wprowadza też znaczenie akumulatywne.

11 Formacje deminutywne wskazują na niski stopień intensywności i efektywności akcji (por. Wróbel 1999: 551).

12 Formacje determinatywne oznaczają sytuacje ograniczone czasowo lub przestrzennie (Grzegorzewicz 1984: 81; Wróbel 1999: 546–547).

W *poobracać się*, *poodkręcać się*, *powyginać się* prefiks **po-** wnosi znaczenie typowo dystrybutywne: użycia tych czasowników odnoszą się do wielu subiektów, np. *Towarzysze wycieczki poobracali się do mnie tyłem i nikt mnie nie podglądał. Powyginali się i połączyli w ten sposób, że na chwilę zmienili się w dwugarbnego wielbłąda. Górnicy poodkręcali się do nas tyłem na znak protestu przeciwko rychłej likwidacji kopalni.* W wypadkach, kiedy subiekt jest pojedynczy, można mówić o akumulatywności: wielokrotne, powtarzające się ruchy ujmowane są jako pewna całość, np. *Poobracaj się, sprawdź, czy suknia dobrze się układa. We wtorek byłem po raz pierwszy na siłowni, w czwartek i w piątek trochę się powyginałem.*

2.5. Prefiks **prze-** w *przechylić się*, *przeziąć się* wyraża zmianę pozycji ciała na ukośną w stosunku do pionu, np. *W pewnym momencie chłopiec przechylił się przez barierkę i wpadł do wody. Klucznik przeziął się przez obmurowanie studni i wyciągnął rękę po klejnot.* Kontekst *przez* + B. sygnalizuje przemieszczenie tułowia z jednej strony obiektu na drugą przy jednoczesnym przekroczeniu tego obiektu (punktu w przestrzeni); można tu zatem mówić o znaczeniu perlatywnym i ekscesywnym¹³ wnoszonym przez prefiks **prze-**.

2.6. Prefiks **przy-** w *przychylić się*, podobnie jak prefiks **na-** w *nachylić się*, wyraża zbliżenie się do jakiegoś punktu w przestrzeni na niewielki dystans poprzez zmianę pozycji ciała na ukośną w stosunku do pionu, np. *Kobieta przychyliła się trochę, żeby szepnąć mu coś do ucha.* Oprócz znaczenia kierunkowego prefiks wnosi też znaczenie saturatywne: sygnalizuje wykonanie czynności w wystarczającym stopniu, aby osiągnąć bliskość. Z kolei w *przygarbić się*, *przygiąć się*, *przykulić się* oraz w niektórych użyciach *przychylić się* prefiks **przy-** wprowadza znaczenie deminutywne: wskazuje na niewielki zakres ruchu oraz częściową, niepełną realizację czynności lub stanu, np. *Przygarbił się nieco, bo sufit był bardzo niski. Ciężko mu było wejść, ale jak dobrze się przygiął, tak i wszedł. Przykulił się i przyspieszył kroku. Poszła do wąskiego przejścia między sadem a szopą, nakrytego obwisłymi pod śniegiem gałęziami, że musiała się przychylić.* Formacje te przeciwstawiają się formacjom z przedrostkiem **z(e)-/s-/ś-**, sygnalizującym całościową, pełną realizację czynności lub stanu, por. *przygarbić się* ‘nie całkiem się zgarbić’, *przygiąć się* ‘nie całkiem się zgiąć’, *przykulić się* ‘nie całkiem się skulić’, *przychylić się* ‘nie całkiem się schylić’.

2.7. Prefiks **roz(e)-** w *rozprostować się* oznacza ruch z dołu ku górze: subiekt przyjął pozycję pionową, w wyniku czego stał się wizualnie wyższy, np. *Wstał i rozprostował się na całą swoją wysokość.* Znaczenie tego czasownika można sparafrazować jako ‘rozciągnąć się, prostując’. W *rozbujać się* i *rozkołysać się* prefiks **roz(e)-** wprowadza znaczenie ewolutywne¹⁴: wyraża osiągnięcie odpowiedniej intensywności

13 Perlatywność oznacza przemieszczenie obiektu z jednego miejsca na drugie (por. Wróbel 1999: 557). Ekscesywność to z kolei termin określający przekroczenie jakiegoś punktu granicznego (zob. Wiland 2012).

14 Formacje ewolutywne wskazują na stopniowy rozwój akcji, aż do osiągnięcia jej odpowiedniej intensywności (Wróbel 1999: 551).

ruchu wahadłowego, odbywającego się miarowo w przeciwnych kierunkach, np. *Zaczęła coraz mocniej się kołysać, do przodu, do tyłu, aż się rozbujała*. *Hrabina zaczęła ponownie kiwać głową, całe jej ciało rozkołysało się, a z gardła wydobył się niski, dźwięczny głos*. Znaczenie tych czasowników można sparafrazować jako: 'rozpędzić się, bujając', 'rozpędzić się, kołysząc'.

2.8. Prefiks *u-* w *uchylić się* wyraża oddalenie się od jakiegoś punktu lub obiektu w przestrzeni poprzez zmianę pozycji ciała na ukośną w stosunku do pionu. Towarzyszący użyciom tego czasownika kontekst wskazuje, że celem oddalenia się jest uniknięcie jakiegoś zagrożenia (ciosu, uderzenia itp.), np. *Uchylił się przed następnym ciosem, szukając jakiejś broni*. *Uchyliła się przed wymierzonym w nią uderzeniem*. *Szybkim ruchem zdołał uchylić się na bok i uniknął cięcia*. W czasowniku *ugiąć się*, używanym zwykle na oznaczenie ruchu niezależnego od woli subiekta, prefiks *u-* sygnalizuje obniżenie tułowia wskutek nacisku, np. *Aż ugiął się pod ciężarem worka dzwiganego na plecach*.

2.9. Czasowniki z prefiksem *w(e)z-/w(e)s-* oznaczają najczęściej ruch w górę, np. *wnieść się, wspiąć się, wzrosnąć, wskoczyć*. W wypadku *wzdrygnąć się* oraz *wstrząsnąć się* prefiks ten wnosi przede wszystkim informację o gwałtowności i krótkotrwałości akcji (znaczenie semelfaktywne), która zachodzi wskutek doznania jakiegoś niemiłego uczucia, związanego ze stanem emocjonalnym lub percepcją zmysłową, np. *Wzdrygnął się od chłodu, a może pod wpływem nowego nawrotu niepokoju*. *Wstrząsnęła się nerwowo i po jej pięknej twarzy przeleciał błysk wstrętu i obrzydzenia*. Gwałtownemu wstrząsowi lub drgnięciu może towarzyszyć widoczne uniesienie ciała.

2.10. Czasowniki *wychylić się, wygiąć się* oznaczają zmianę pozycji ciała na ukośną w stosunku do pionu, np. *Wychyliła się do przodu i próbowała odczytać reakcję z oczu rozmówcy*. *Uderzony niespodziewanie w plecy mężczyzna wygiął się w łuk*. Użyciom tych czasowników towarzyszy często kontekst *przez + B., poza + B., za + B.*, który sygnalizuje, że ruch wykonywany jest nie tylko poza pionową oś ciała, ale także poza obręb jakiegoś obiektu, np. *Wychylił się przez okno, gdy próbował nasypać jedzenia do karmnika i wtedy wypadł*. *Ostrożnie wychylił się poza krawędź występu, by spojrzeć w dół*. *Podeszła do relingu, wychyliła się za burtę i zniknęła*. *Ów burżuj wstał spod futer i wygiął się przez sań oparcie, sięgając lampy zadniej*. Prefiks *wy-*, podobnie jak prefiks *prze-*, wprowadza znaczenie perlatywne i ekscesywne. Użycia czasownika *wychylić się* z kontekstem *zza + D.* lub *z + D.*, np. *Nagle ktoś wychylił się zza rogu budynku i strzelił*. *Z okna wychyliła się kobieta*, oznaczają wyłonienie się subiekta poza obręb jakiego obiektu.

Prefiks *wy-* w *wykręcić się* sygnalizuje, że subiekt zwrócił przód swojego ciała w stronę inną od przyjmowanej, wykonując ruch obrotowy, np. *Wykręcił się w prawo i zobaczył niemieckiego komandosa pochylonego nad ofiarą*. *Spróbował się wykręcić do tyłu, choć ból wyciskał mu łzy z oczu*.

Z kolei w *wyprężyć się*, *wyprostować się* prefiks **wy-**, podobnie jak prefiks **roz(e)-**, wyraża ruch w górę: subiekt przyjął pozycję pionową, w wyniku czego stał się wizualnie wyższy, np. *Tysiąc żołnierzy wyprężyło się jak struny, prezentując broń. Wreszcie wyprostował się, uniósł twarz ku górze*. Jeśli chodzi o czasownik *wypiąć się*, to w zależności od kontekstu oznacza on albo ruch z dołu ku górze (przy wypięciu klatki piersiowej), np. *Stuknąwszy kijami w podłogę, nieudolnie wypięli się na baczność*, albo ruch z góry ku dołowi (przy wypięciu pośladków), np. *Wypiął się aż tak mocno, że z trzaskiem puściły jego spodnie w szwach*.

2.11. Prefiks **z(e)-/s-/ś-** w *schylić się*, *zgiąć się* oraz *skłaniać się* sygnalizuje ruch z góry ku dołowi i w przód, np. *Upuścił paczkę, schylił się, żeby ją podnieść, i upuścił dwie dalsze. Nagle uderzył w nich silny podmuch wiatru, aż zgięli się w pół, aby nie upaść. Uśmiechając się, witał tych, co mu się skłaniali nisko*. W wypadku czasownika *skłaniać się* zmiana pozycji ciała na niższą służy powitaniu lub pożegnaniu kogoś, okazaniu szacunku. W *skulić się* oraz *zgarbić się* zmiana pozycji ciała na niższą towarzyszy ściągnięcie ramion i zaokrąglenie pleców; można tu zatem mówić o ruchu w kierunku od zewnątrz do wewnątrz (wnętrza ciała), np. *Dziewczyna skuliła się przepraszająco. W dzieciństwie przypisywałem tę królewską postawę żelaznemu gorsetowi, w którym trudno było jej się zgarbić, a coś dopiero schylić*. Zakres ruchu w *skulić się* oraz *zgarbić się* jest mniejszy niż w *schylić się*, w tym sensie prefiks **z(e)-/s-/ś-** wnosi też znaczenie deminutywne.

W *zachwiać się*, *zachybotać się*, *zakotysać się*, *zakręcić się*, *zatelepać się*, *zatrząść się* prefiks **za-** wnosi znaczenie semelfaktywne: wyraża krótkotrwałość lub jednokrotność akcji, np. *Mężczyzna najprawdopodobniej zachwiał się na rusztowaniu i runął z wysokości pięciu metrów. Schodząc w dół, zachybotła się na obłuzowanym kamieniu. Rozpostarła ręce jak skrzydła do lotu i zakotysała się na koniuszkach palców. Zakręciła się w miejscu, jakby strzałą ugodzona. Zatelepał się, sycząc z bólu. Zatrząśł się z zimna i zębami zazgrzytał*.

Podsumowanie

Obserwacja połączeń poszczególnych prefiksów z różnymi tematami bezprefiksальnymi umożliwiła opis ich wielofunkcyjności słowotwórczej i wieloznaczności. Podstawowe znaczenie, które prefiksy wnoszą do rozpatrywanych czasowników z częstką *się*, to znaczenie kierunkowe. Przedrostki charakteryzują też akcje oznaczane przez formacje bezprefiksalne pod względem czasowym, ilościowym oraz pod względem stopnia intensywności i efektywności.

W wyniku prefiksacji bezprefiksalne tematy czasownikowe uzyskują wiele różnych odcieni znaczeniowych. Dla przykładu czasownik *chylić się* oznacza tyle, że subiekt zmienia pozycję na niższą i ukośną w stosunku do pionu. Prefiksy wprowadzają nową informację. Prefiksy **na-** w *nachylić się* (*nad stołem*) oraz **przy-** w *przychylić się*

(do rozmówcy) sygnalizują, że subiekt, wykonując ruch tułowiem, wyraźnie zbliżył się do jakiegoś punktu w przestrzeni na niewielki dystans. Prefiks **przy-** w *przychylić się* (nieco) wskazuje ruch o niewielkim zakresie, jak w *przygiąć się* czy *przygarbić się*. Z kolei prefiks **od(e)-** w *odchylić się* (do tyłu) informuje o oddaleniu się subiektu. Prefiks **u-** w *uchylić się* (przed ciosem) również sygnalizuje oddalenie się subiektu, ale zwykle, jak podpowiada kontekst, w celu uniknięcia jakiegoś zagrożenia. Prefiks **prze-** w *przechylić się* (przez barierkę), podobnie jak prefiks **wy-** w *wychylić się* (za burtę), wyraża odchylenie się subiektu w pionie, przemieszczenie tułowia oraz przekroczenie pewnego punktu w przestrzeni¹⁵.

Pod wpływem prefiksu zmienia się charakter czynności, na którą wskazuje czasownik podstawowy. Dla przykładu prefiks **po-** w *pokiwać się*, *pokołytać się*, *pokręcić się* wprowadza znaczenie determinatywne (ograniczenie czasowe), a w *poobracać się*, *poodkręcać się*, *powyginać się* – znaczenie dystrybutywne (wielu subiektów). Prefiks **przy-** w *przygarbić się*, *przygiąć się*, *przykulić się* wnosi znaczenie deminutywne (niewielki zakres ruchu), natomiast w *przychylić się* – znaczenie kierunkowe (zbliżenie się subiektu), a także saturatywne (nasycenie subiektu akcją) lub deminutywne. Prefiks **roz(e)-** w *rozprostować się* sygnalizuje ruch w kierunku z dołu ku górze, a w *rozbujać się*, *rozkołytać się* wskazuje na ewolutywność akcji (rozwój akcji w czasie aż do osiągnięcia jej intensywności). Z kolei prefiks **na-** w *nachylić się* wprowadza znaczenie saturatywne, a w *nakręcić się*, *naschyłać się* – znaczenie saturatywne i akumulatywne (sumowanie porcji akcji).

Literatura

- BOJAR B., 1979, *Opis semantyczny czasowników ruchu oraz pojęć związanych z ruchem*, Warszawa.
- GRZEGORCZYKOWA R., 1984, *Zarys słowotwórstwa polskiego. Słowotwórstwo opisowe*, Warszawa.
- JANOWSKA A., 1999, *Funkcje przestrzenne przedrostków czasownikowych w polszczyźnie*, Katowice.
- LASKOWSKI R., 1999, *Kategorie morfologiczne języka polskiego – charakterystyka funkcjonalna*, [w:] R. Grzegorczykowa, R. Laskowski, H. Wróbel (red.), *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia*, t. 1, Warszawa, s. 151–224.
- PRZYBYLSKA R., 2006, *Schematy wyobrażeniowe a semantyka polskich prefiksów czasownikowych do-, od-, prze-, roz-, u-*, Kraków.
- SEBr: A. Brückner, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 1927.
- STRIEKAŁOWA Z., 1962, *Budowa słowotwórcza czasowników ruchu we współczesnym języku polskim*, „Poradnik Językowy” nr 1, s. 205–235.

15 Interesujące wnioski mogłaby przynieść analiza znaczeń omawianych w artykule przedrostków z punktu widzenia schematów wyobrażeniowych, z którymi niewątpliwie wiąże się rozpatrywana kategoria czasowników zmiany pozycji ciała (zob. Przybylska 2006).

- ŚMIECH W., 1986, *Derywacja prefiksalna czasowników polskich*, Wrocław.
- USJP: S. Dubisz (red.), *Uniwersalny słownik języka polskiego*, Warszawa 2003 [CD-ROM].
- WILAND B., 2012, *Prefix Stacking, Syncretism and the Syntactic Hierarchy*, [w:] M. Zikova, M. Docekal (red.), *Slavic Languages in Formal Grammar*, Frankfurt am Main, s. 307–324.
- WRÓBEL H., 1999, *Czasownik*, [w:] R. Grzegorzczkova, R. Laskowski, H. Wróbel (red.), *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia*, t. 2, Warszawa, s. 536–582.

**Word-formational features of verbs denoting change
of position with respect to the axis of the body
Summary**

The paper presents word-derivational features of verbs which co-occur with *się* and denote a change in the position of the body with respect to its vertical axis. The analysis shows how differences in the morphological structure of these verbs influence the manner in which the change of the position of the body proceeds. Moreover, the paper shows which elements of the meanings of verbs are carried by prefixes with which these verbs combine. The article also shows which of the morphological forms of the analysed verbs are primary, and what derivational relations hold between them and their derivatives.